

یادداشت‌های صدیق الملک میرزا محمدخان رئیس نوری

به کوشش و پژوهش
دکتر مومن یوسفدهی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

۱۳۹۷

فهرست‌نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه	: یوسفدهی، هومن، ۱۳۴۹ -
عنوان و نام پدیدآور	: یادداشت‌های صدیق‌الملک میرزا محمدخان رئیس‌نوری / به کوشش و پژوهش هومن یوسفدهی.
مشخصات نشر	: تهران : سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۱۷۶ص: مصور.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۶-۵۳۷-۶
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیا
یادداشت	: کتابنامه.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: صدیق‌الملک، محمدبن عبدالله، ۱۲۳۳ - ۱۳۱۷ق.
موضوع	: سیاستمداران ایرانی - قرن ۱۳ق. - سرگذشتنامه
موضوع	: *Politicians, Iranian -- ۱۹th century -- Biography
شناسه افزوده	: رمر اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران
رده بندی کنگره	: DSR ۱۳۹ / ۴۹ / ۹۷
رده بندی دیویی	: ۹۵۰ / ۷۴۵ / ۱۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۱۸۴۳۹۹

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۴۶-۵۳۷-۶

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

یادداشت‌های صدیق‌الملک
میرزا محمدخان رئیس‌نوری

به کوشش و پژوهش: دکتر هومن یوسفدهی

ناشر: انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

شمارگان: ۵۰۰ نسخه / چاپ اول ۱۳۹۷

چاپ و صحافی: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

مهدی‌ادیبی

طرح جلد، صفحه‌آرایی:، علیرضا خورسندی

ناظر فنی: پرویز بختیاری

قیمت: ۱۸۰۰۰۰ ریال

نشانی: تهران، بزرگراه شهید حقانی (غرب به شرق)، بعد از ایستگاه مترو، بلوار کتابخانه ملی

تلفن فروشگاه: ۸۱۶۳۳۳۱۵ دورنگار: ۸۱۶۳۳۳۰۱

وبگاه: www.nlai.ir پست الکترونیک انتشارات: Publication@nlai.ir

فهرست

۹	مقدمه
۹	صدیق‌الملک نوری
۹	نسب
۱۲	زندگی
۱۵	خصوصیات اخلاقی
۱۶	فرزندان و فرزندزادگان
۱۹	نگاهی به یادداشتهای صدیق‌الملک
۲۰	اهمیت یادداشت‌ها
۲۱	روش کار

یادداشت‌های صدیق‌الملک

۲۹	شجره‌نامه
۵۲	زندگی‌نامه
۷۵	وصیت‌نامه

۹۳	پیوست ۱ - بازنوشت شجره‌نامه
۱۱۱	پیوست ۲ - فرزندان نامدار صدیق‌الملک
۱۲۷	منابع
۱۳۰	تصاویر
۱۳۹	نمایه‌ها

مقدمه

این کتابی که پیشتر در آرید حاوی یادداشت‌های میرزا محمد خان صدیق‌الملک، از مشاهیر رجال وزارت خارجه در عصر ناصری است که در پایان نسخه‌ای خطی از دیوان اشرف مازندرانی نوشته شده و از حسن بخت به دست توجه قرار گرفته است و اکنون برای نخستین بار منتشر می‌شود. مهم‌ترین وجه اهمیت این یادداشت‌ها موقعیت اجتماعی و سیاسی نویسنده نامدار آن است. میرزا محمد خان صدیق‌الملک، از آل‌های متمادی - بیش از سی سال - رئیس دفتر و معاون وزارت خارجه ایران و عضو خاندان بزرگ و قدیمی و اصیل اسفندیاری نوری بود که بیشتر اعضای آن از دولتمردان و دیوان‌سالاران دوره قاجار بودند. وی، همچنین، پدر حاج حسن محتشم‌السلطنه اسفندیاری و چند تن دیگر از رجال نامدار عهد پهلوی است. طبعاً خاطرات و یادداشت‌های چنین شخصیتی حاوی اطلاعات بسیار و ارزشمندی است و فواید تاریخی و سیاسی و اجتماعی بسیار دارد. برای روشن شدن وجوه اهمیت و امتیاز این یادداشت‌ها، ابتدا به معرفی نویسنده آن و سپس به بررسی محتوای آنها می‌پردازیم.

صدیق‌الملک

میرزا محمد خان یوشی‌نوری معروف به میرزا محمد خان رئیس و ملقب به صدیق‌الملک، اصالتاً اهل یوش از توابع نور مازندران، متولد و بزرگ‌شده تبریز، ساکن تهران و از رجال وزارت خارجه ایران بود.

نسب

در یادداشت‌های صدیق‌الملک دو سلسله نسب دیده می‌شود که در یکی نسب خاندانش به

عمرو بن معدی‌کرب جزایری می‌رسد، و در دیگری به ملک بیستون که در عصر امیر تیمور گورکان والی کل رستمدر و کوتوال قلعه نور بود و از او به ساسانیان رساندن نسب به ملوک رستمدر، از اثرات باستان‌گرایی عصر ناصری بود و بعداً در دوره باستان‌گرایی عهد پهلوی روایت نخست از سلسله نسب فراموش شد و سلسله نسبی متصل به ساسانیان تدارک دیده شد. درحالی‌که روایت نخست اصیل‌تر و صحیح‌تر به نظر می‌رسد و خود صدیق‌الملک هم در میانه یادداشت‌ها نشان داده که همین روایت مورد قبول و تأییدش بوده است؛ هرچند که به احتمال زیاد شجره‌نامه قدیمی‌تر هم تحت تأثیر حکومت سادات مرعشی در مازندران ترتیب داده شده است.

چنان‌که از یادداشت‌های صدیق‌الملک برمی‌آید، نسب این خاندان به شخصی به نام عمرو بن معدی‌کرب جزایری می‌رسد که خادم امام علی (ع) (حک: ۳۵-۴۰ ق) بوده است؛ اما در تاریخ، شخصی به نام عمرو بن معدی‌کرب زبیدی مذحجی را می‌شناسیم که از دلاوران و شاعران عرب و صحابه پیغمبر اکرم (ص) بود و پس از درگذشت پیامبر مرتد شد و دوباره اسلام آورد و در زمان خلافت عمر بن خطاب (حک: ۱۳-۲۳ ق) در جنگ با ایرانیان در یرموک کشته شد که شاید همین جد اعلای صدیق‌الملک باشد. به نام و نشانش تا امروز باقی‌مانده است و در این صورت، این مطلب که خادم امام علی (ع) بوده، صحیح نیست.

به نوشته صدیق‌الملک، عمرو بن معدی‌کرب دو پسر داشته که یکی از آنها به نام عبدالله بن عمرو در سال ۳۸ ق. در جنگ نهروان در رکاب امام علی (ع) بود و با خطاب «وُلک» [= فرزند من] مورد نوازش آن حضرت واقع شد و به همین خاطر اسامی به «ولکيه» یا «ویلکيه» معروف شدند. دو فرزند عبدالله بن عمرو، به نام‌های محمود و سمر، در زمان آن حضرت در غار ورامین شهید شدند. او فرزند دیگری به نام محمد بن عبدالله داشت که فرزندان وی به نام‌های اسفندیار و جمشید و داود و کریم، در زمان خلیفه اموی، هشام بن عبدالملک بن مروان (حک: ۱۰۵-۱۲۵ ق)، از بغداد روی به نور و رستمدر در سواحل دریای خزر نهادند و در یوش ساکن شدند.

در صورت صحت این روایت، به احتمال زیاد، مهاجرت این خانواده پس از شکست قیام زید فرزند امام زین‌العابدین (ع) و فرار زیدیه از حجاز و عراق صورت پذیرفته است، چون قیام زید بن علی بن حسین (ع) (شهادت ۱۲۲ ق) و سرکوب آن دقیقاً در زمان خلافت هشام بن عبدالملک واقع شده است. البته، آنچه درستی این روایت را با تردید مواجه می‌سازد نام ایرانی دو تن از برادران (اسفندیار و جمشید) است؛ ولی اینکه چهار برادر به نام‌های اسفندیار و جمشید و

داود و کریم در یوش ساکن بودند، صحیح است و گویا مقابر این چهار برادر تا دو قرن پیش، در چهار تپه اطراف یوش معلوم بوده است و اهالی یوش غالباً از اعقاب این چهار برادر هستند و خاندان اسفندیاری که در اطراف واکناف ایران و جهان پراکنده‌اند - به‌جز نیایر اسفندیار خان بختیاری - عموماً فرزندان همین اسفندیار بن محمد هستند. فرزندان اسفندیار، بعدها در عصر قاجار، در شمار مستوفیان و دیوان‌سالاران و رجال وزارت خارجه قرار گرفتند.

طبق روایتی که نسب خاندان اسفندیاری را به ملوک مازندران می‌رساند، چهار برادر یادشد، فرزندان کیا جمال‌الدین پسر ملک عزیز حاکم نور پسر ملک بهمن فرزند کیومرث فرید کایروس فرزند کیومرث بن بیستون هستند که در عصر امیر تیمور گورکان، والی کل رستمدر و کوته^۱ قلعه نور بود (نوری اسفندیاری، ۱۳۲۹، ص ۴۷).

اما سلسله نسب صدیق‌الملک تا معدی کرب جزایری این‌گونه است: میرزا محمد بن میرزا عبدالله ابن حاجی علی رضا خان ابن رستم خان ابن حاجی محمد صالح بیکا ابن حاجی آقا رستم ابن حاجی کیا زال ابن حاجی فریدون ابن حاجی کیا گستهم ابن حاجی کیا شیروان ابن حاجی کیا ذوالفقار ابن حاجی کیا فیض‌علی ابن حاجی کیا داود بن حاجی کیا بانو ابن حاجی کیا اسحاق ابن حاجی کلبغا ابن حاجی ابوالقاسم نوری ابن حاجی یزدانبخش ابن حاجی زین‌العابدین ابن حاجی زکریا ابن حاجی بهمن نوری ابن کیا اسفندیار بن محمد بن عبدالله بن عمرو بن معدی کرب جزایری.

نیای صدیق‌الملک، رستم خان نوری، حاکم نوری و کجور بود و پس از وی پسر بزرگش محمدرضا خان (عموی پدر صدیق‌الملک) جانشین او شد. محمدرضا خان نوری، پس از فرار آقا محمد خان قاجار از شیراز به مازندران، حاضر به همراهی با وی نشد و با او زدوخورد کرد و در نهایت شکست خورد و در حین فرار در مورچه‌خورت اصفهان درگذشت و تمامی دارایی‌اش مصادره شد. برادر محمدرضا خان، علی‌رضا خان نوری (پدر بزرگ صدیق‌الملک)، برای حفظ جان خود و خاندانش، دو چشمش را از حدقه بیرون آورد و به نشانه تسلیم و اطاعت برای آقا محمد خان قاجار فرستاد و فتح‌علی خان کوه نور (فرزند محمدرضا خان نوری و پدرزن صدیق‌الملک) هم که به آذربایجان گریخته بود، ده هزار تومان به شاه قاجار تقدیم کرد و از این تاریخ این خاندان در شمار سرسپردگان قاجاریه قرار گرفتند و در لباس منشی و مستوفی و حاکم به این سلسله خدمت کردند (نوری اسفندیاری، ۱۳۲۹، ص ۵۸-۶۱).

۱. البته صدیق‌الملک دو جا «این جهانگیر بن ملک عزیز» نوشته که شاید نام همان کیا جلال‌الدین باشد.

پدر صدیق الملک، میرزا عبدالله نوری، منشی مخصوص عباس میرزا نایب السلطنه بود و بر اثر عوارض ناشی از سقوط از اسب و بیماری در ۲۲ رجب ۱۲۳۹ در تبریز درگذشت و پیکرش را پس از انتقال، در کربلای معلی به خاک سپردند. میرزا عبدالله خان نوری پنج همسر اختیار کرد: مرضیه خانم، دختر محمدیوسف بیگ؛ خجسته خانم، دختر محمدربیع خان حاکم ترشیز؛ بیگم جان خانم، دختر نادرعلی خان نوری؛ خانم جان خانم، دختر میرزا زکی مستوفی نوری؛ و فاطمه نسا خانم، دختر آقا میرزا جعفر تبریزی. وی از همسران خود صاحب فرزندان شد که بیشتر آنرا مانند و فرزندان منحصراً شدند به سه پسر و یک دختر که از دو همسرش بودند: میرزا علم خان، میرزا حسین، میرزا محمد خان و گوهر خانم.

زندگی

میرزا محمد خان رئیس نوری ملقب به صدیق الملک، در ۷ رمضان ۱۲۳۳ در تبریز به دنیا آمد. مادرش فاطمه نسا خانم، دختر مرحوم آقا میرزا جعفر تبریزی، پسر مرحوم آقا میرزا حسن تبریزی وزیر نجف قلی خان دنبلی خانرا از آذربایجان در عهد کریم خان زند بود. میرزا محمد خان شش ساله بوسه پدرش میرزا عبدالله منشی نوری درگذشت و از این تاریخ او و خواهر تنی اش گوهر خانم، تحت سرپرستی مادرشان قرار گرفتند و در تبریز رشد و نمو یافتند. ظاهراً میراث پدر به دست عموه افتاد و از آن محروم ماندند؛ ولی عباس میرزا نایب السلطنه، پس از درگذشت میرزا عبدالله منشی، چهل بوهان ستمری برای این دو فرزند و مادرشان مقرر کرد که گذران زندگیشان عمدتاً با آن بود. حتی در سال ۱۲۴۳ که آذربایجان در تصرف روس ها بود، عباس میرزا نایب السلطنه، با تمام گرفتاری ها، مبلغ بیست تومان برای آنها فرستاد. همچنین، مادر میرزا محمد خان، خود ده و دکان ملک داشت که منافع آنها را صرف تربیت دو فرزند خود می کرد.

میرزا محمد خان، تحصیل مقدمات را در مکتب محله آغاز کرد و سپس در مدرسه مسجد حسین پادشاه تبریز نزد مرحوم آخوند ملاقلی مرندی که از فضلا و مقدسین بود، ادامه تحصیل داد. تحصیل او در مدرسه علمیه با خواندن گلستان سعدی و امثله (عربی) شروع شد و در سه چهار سال به فراگیری مطول و شرح لمعه نزد علمایی چون ملا محمد خامنه ای و میرزا مهدی فرزند ملا محمد قاری پرداخت.

در سال ۱۲۵۰ ق. پس از درگذشت فتح علی شاه و روی کار آمدن محمد شاه قاجار (حک: ۱۲۵۰-۱۲۶۴ ق)، به دلایل نامعلومی مقرری خانوادگی میرزا محمد خان نوری از قلم افتاد؛ ولی

پس از اینکه نواب قهرمان میرزا (م. ۱۲۵۷ ق)، برادر تنی شاه، حکمران آذربایجان شد؛ پس از آگاهی از موضوع، مقرری صدیق‌الملک را به هشتاد تومان افزایش داد. میرزا محمد خان نوری در بیست‌سالگی، در ربیع‌الاول ۱۲۵۳، به افتخار دامادی فتح‌علی خان کوه نور، از بزرگان نور و حکمران اردبیل و مشکین و شاهسون و شقاقی و ارومی درآمد که پسرعموی پدرش هم بود. میرزا محمد خان، از این همسر که ملک خانم نام داشت، صاحب یازده فرزند شد که پنج تن از آنها زنده ماندند و عبارت بودند از: میرزا عبدالله خان مستشارالوزاره (مستشار وزارت خارجه)، میرزا احمد خان سرتیپ منتظم‌السلطنه (صدیق‌الملک بعدی)، خدیجه سلطان (همسر نصرالله خان نوری)، خانم کوچک (همسر میرزا محمدقلی خان کارگزار قوچان و بجنورد) و قمر خانم (همسر میرزا ابوالحسن خان آملی).

پس از گذشت قهرمان میرزا، محمد شاه قاجار برادر دیگرش بهمن میرزا را در ۱۲۵۸ ق. با عنوان حکمران آذربایجان به تبریز فرستاد. حکمران جدید با دیوان سالاران نوری بر سر لطف نبود؛ ولی آخر، در نتیجه شکست، در ۱۲۶۳ ق. به روسیه گریخت و در همان جا درگذشت. پس از وی، ناصرالدین میرزای وین‌نشین به حکمرانی آذربایجان منصوب شد.

پس از درگذشت محمد شاه، به سالنت رسیدن ناصرالدین شاه قاجار (حک: ۱۳۱۳-۱۳۶۴ ق)، مقرری میرزا محمد خان توسط سدر اعظم وقت، میرزا تقی خان امیرکبیر، به ۱۵۰ تومان افزایش یافت. پس از آنکه میرزا سعید خان مؤتمن‌الملک که زمانی منشی اول کارگزاری خارجه در آذربایجان بود، در وزارت خارجه مدارج رسمی را طی کرد، میرزا محمد خان نوری را به سائقه‌اشناسایی و همکاری در کارگزاری آذربایجان، در سال ۱۲۶۸ ق. به تهران احضار و وارد وزارت امور خارجه کرد. وی، در آنجا، به عنوان محرر رسالت و صدق استخراج رموز مشغول به کار شد. مؤتمن‌الملک، در ۱۲۷۵ ق. عهده‌دار وزارت خارجه شد و راست فتر خود را به میرزا محمد خان نوری سپرد که مردی متدین و بی‌ادعا بود و از این تاریخ به میرزا محمد خان رئیس نامبردار شد و وسعت رزقی برایش حاصل گردید و مقرری و مواجیش رو به فزونی نهاد. در این زمان، مهر شخصی او سجع «محمد بن عبدالله»، و مهر اداری‌اش سجع «رئیس دفترخانه وزارت خارجه دولت علیه ایران» را داشت.